

RECENZE

CONQUEST, Robert: *Velký teror. Nové zhodnocení*
Academia, Praha 2012, 811 stran

Mezi nejvýznamnější žijící znalce dějin Sovětského svazu patří anglo-americký historik a spisovatel Robert Conquest. V tomto oboru se pohybuje již od doby svého doktorského studia. Sám byl členem britské komunistické strany. Ze svých levicových ideálů vystřízlivěl během vojenské služby a hlavně během působení na konci druhé světové války v Bulharsku, kde sloužil jako styčný důstojník. Po válce pracoval na britském ministerstvu zahraničních věcí, zaměřoval se právě na Sovětský svaz a zpravodajské pronikání do Velké Británie. Od padesátých let se profiloval jako novinář, prozaik, vysokoškolský pedagog a kritik. Ve svých odborných historických studiích se zabýval dějinami Sovětského svazu v éře Lenina a Stalina. Jeho práce vždy vyvolávaly polemiky, diskuze, souhlasné i odmítavé reakce.

Takovým „provokativním“ dílem je nepochybně i *Velký teror*, který vyšel česky poprvé v roce 2012 v nakladatelství Academia. Conquestova práce byla sice publikována anglicky již v roce 1968, k pozitivům autora však patří skutečnost, že své závěry dále rozvíjel, korigoval či doplňoval o nové poznatky. Vzniklo tak impozantní dílo, čímž rozhodně nemyslím pouze více než osmisetstránkový rozsah knihy. Pro čtenáře je pak pozitivním přínosem výborný český překlad Milana Dvořáka a dále pak zachování poznámkového aparátu, bibliografie a rejstříku.

Knihou popisuje především období let 1934–1938. Conquest v úvodu stručně komentuje své zdroje, vysvětluje svá metodologická východiska a zdůrazňuje to, co považuje za důležité pro pochopení smyslu studie (teoretické kořeny marxismu, dobovou kritiku bolševického přístupu apod.). Z tohoto hlediska je podstatné, že český čtenář již dnes může postuláty a premisy autora konfrontovat s dalšími knihami, které se více či méně zabývají podobnou problematikou. Jde například o studie Dmitrije Volkogonova, Richarda Pipese, Anne Applebaumové, ale také českých autorů Jana Slavíka, Václava Vebera, Michala Reimana a dalších. Asi poslední takovou alternativu představuje práce kolektivu autorů – *Za obzor totalitarismu* – vydaná v češtině nakladatelstvím Academia.

Conquestova kniha je rozčleněna do tří částí, knih. V první z nich se autor zaměřuje na vlastní východiska a zdroje Stalinovy moci. Sleduje ruskou (sovětskou) společnost od uchopení moci v listopadu 1917. Výstižně komentuje Leninovy záměry a cíle. Již zde je zřejmé, že Stalinovo a Leninovo období v čele Sovětského svazu a Všesvazové komunistické strany bolševiků (dále VKS(b)) nepředstavují žádný zvláštní rozpor, jak se ještě i dnes traduje v některých (asi však spíše politických) dílech. Lenin v nich je prezentován jako osobnost pozitivního ducha, mimořádného potenciálu, bohužel omezený svými zdravotními dispozicemi. Stalin pak je podle tohoto konceptu vnímán jako ten, kdo znevážil odkaz Lenina, zneužil jeho myšlenky a uvrhl společnost do globálního marasmu. Conquest se správně snaží prokázat společné myšlenkové a politické kontinuum obou bolševických vůdců. Stalin nijak nevybočoval z Leninových tezí – naopak soustředil ve svých rukou takovou moc, která mu umožňovala bez ohledu na opozici ve společnosti i ve VKS(b) provádět a prosazovat totalitní model státu.

Conquest výborně charakterizuje jednotlivé osobnosti, které se kolem Stalina vyskytovaly, ať již se s ním dostávaly do střetu nebo mu naopak byly nápomocny v jeho teroru. Šlo samozřejmě o představitele strany, jednotlivých státních institucí, hospodářství nebo příslušníky bezpečnosti a armády. Nicméně je zřejmé, že neopomíjí ani oběti, o nichž bohužel není známo nic více než jen jejich jméno. Precizně definuje Stalinovy spolupachatele. Řada z nich posléze sama skončila v politických čistkách a moskevských procesech. Je však důležité si uvědomit, že na rozpoutání, udržování a průběh teroru bylo nutné vytvořit funkční mechanismy státního bezpráví, tzn. poslušnou politickou policii (vznikla za Lenina v prosinci 1917 a fungovala dále pod různými názvy), poslušný justiční aparát a strukturovaný systém státních věznic a organizovaného a ekonomicky využitelného vyhnanství. Na takto vymezeném teroru se tedy podílely jak obecně definované instituce, tak i jasně identifikované osobnosti (Lavrentij Pavlovič Berija, Andrej Januarjovič Vyšinskij, Lazar Mosjevič Kaganovič, Kliment Jefremovič Vorošilov, Vjačeslav Michajlovič Molotov a další). Shodou okolností pak někteří z nich po roce 1953 revidovali Stalinovy excesy a snažili se rovněž od Stalina distancovat. Termín „velký teror“ (použitý v názvu knihy) je přitom nejen výstižným a přesným, ale dodnes respektovaným označením událostí, ke kterým v Sovětském svazu došlo v druhé polovině třicátých let.

Conquest se zamýšlí i nad samotnou iniciací velkého teroru. Kirovova vražda jako spouštěcí mechanismus čtyři roky trvajících běsnění: byla logickým vyústěním Stalinových nenaplněných ambicí, nebo leningradský tajemník Sergej Kirov skutečně představoval alternativu k dosud nezpochybnitelnému generálnímu tajemníkovi VKS(b)? Stalin se jistě pohyboval v reminiscencích vůči petrohradské stranické organizaci, vůči těm, kteří dříve podporovali Grigorie Jevsejeviče Zinovjeva, Lva Borisoviče Kameněva a Lva Davidoviče Trockého. Byl fanatickem moci, který se i na své spojence díval prismatickým potenciálem zrady. Kirov byl, což správně uvádí Conquest, zdatnější řečník než Stalin (nabízí se paralela mezi rétorickými schopnostmi Trockého na straně jedné a Lenina a Stalina na straně druhé), nicméně byl uvnitř aparátu strany považován za stalinistu. Oprávněně se tak předpokládal jeho mocenský vzestup.

Jeho zavraždění 1. prosince 1934 představovalo jiskru, která zažehla spouštěcí mechanismus státního násilí. Stalin sám veřejně plakal, skrytě a tajně inicioval nejen průběh atentátu, ale i likvidaci nepohodlných svědků. Rozpoutal peklo, které udivilo svým rozsahem a dopadem celý tehdejší svět.

Zatýkáni byli nejen zjevné opozičníci, ale i pouze potenciální odpůrci sovětského režimu. Tato Stalinova obludná a vnucená „revoluce zhora“ znamenala konec nejen pro jednotlivce, ale ve svém dopadu i pro jejich spojence, přátele a známé. Likvidovány byly celé skupiny lidí, kteří například nesouhlasili s ekonomickou koncepcí Stalina (plánovaná ekonomika, důsledná kolektivizace) a vznášeli vůči ní námitky. Likvidováni byli bývalí příznivci L. D. Trockého, G. J. Zinovjeva, L. B. Kameněva, Georgije Leonidoviče Pjatakova, Alexeje Ivanoviče Rykova a mnoha dalších později souzených v moskevských procesech. Likvidace odporu měla být dovedena k dokonalosti – věznění a s tím spojené útrapy prostupovaly celou společností a týkaly se rodin či celých rodů. Během oněch čtyř let teroru byli likvidováni i lidé Stalinovi oddaní, poté však pouze podezřelí

z nejrůznějších intrik a znali mnoha podrobností o životě Stalina či o systému a průběhu státního násilí.

Sledujeme zde kariéry, vzestupy a pády mnoha osobností stranického a represivního aparátu. Genrich Grigorievič Jagoda, Nikolaj Ivanovič Ježov, Grigorij Konstantinovič Ordžonikidze a mnoho dalších vykonávali to, co Stalin vyžadoval, splnili beze zbytku své úkoly, aby byli následně odstraněni a bez milosti a slitování popraveni či donuceni spáchat sebevraždu. Conquest správně ukazuje propracovaný systém represe, jenž vedl až k neuvěřitelným výpovědím zatčených a vězněných před soudem. Upozorňuje přitom, že hovoří o špičce ledovce. Dokáže tento mechanismus popsat, rekonstruovat na základě dochovaných dokumentů a výpovědí pamětníků. Je třeba si však uvědomit masovost zavedených procesů – nešlo pouze a jedině o představitele strany, ale o systém postupující celou tehdejší sovětskou společností.

Autor sleduje přípravu procesů od zatčení (i zde existovala jistá variabilita) přes vznesení obvinění, vyšetřování, přípravu procesu až po tribunál samotný. V líčení jednotlivých kauz, u nichž Conquest glosuje některé výpovědi a upozorňuje tak mimo jiné i na chyby při výrobě procesů, však máme možnost sledovat erozi odporu vůči vzneseným obviněním, a to i u osobností nepochybně silných a odvážných. Propracovaný mechanismus tlaku, kterému byly během věznění vystaveny, je psychicky a fyzicky zcela rozložil. Přesto i zde existovali lidé, kteří našli odvahu a před soudem nevyovídali podle předem určených a naučených schémat. Osudy souzených ve velkých, významných i následných procesech byly rovněž předurčeny. Je známé, že v rámci urychlení výkonu soudních verdiktů byly rozsudky prováděny v krátkém časovém odstupu od jejich vynesení. Na vrcholu represe (v letech 1937 a 1938) se uvádí, že bylo denně popraveno až 1000 osob.

Komplexnost Stalinovy čistky je zřejmá především z druhé, nejrozsáhlejší části Conquestovy práce. Stalin pochopitelně likvidoval své odpůrce, členy Leninova vedení VKS(b), nechtěné svědky jeho chyb a omylů, vojáky (zde s výraznými zásahy do systému obranyschopnosti státu), příslušníky represivních složek (svědky bezpráví), tisíce členů strany, miliony obyvatel Sovětského svazu. Conquest zde sice krátce, ale nesmírně poutavě hovoří o systému pracovních táborů – systému, který sovětský stát zakomponoval jako důležitý komponent výkonnosti své ekonomiky. Za významné považují sdělení, že teror se týkal také členů vedení zahraničních komunistických stran, kteří působili na teritoriu Sovětského svazu. Zasáhl také další roviny života společnosti – kulturu, vědu a výzkum a školství. Stalin rovněž zasahoval vůči židovskému či kavkazskému obyvatelstvu. Některé tyto jevy nebyly ve třicátých letech natolik zjevné, ale uplatnily se ve Stalinově politice intenzivněji až po skončení druhé světové války. Přesto je šíře záběru ohromující a pro mnohé až šokující.

Ještě minimálně jednoho momentu si Conquest stručně všímá. Zvláštní či nenadálá úmrtí některých významných osobností strany, například Valeriana Vladimiroviče Kujbyševa, Maxima Gorkého nebo Naděždy Konstantinovny Krupské. Vznáší regulérní pochybnosti; je totiž známo, že některá úmrtí Stalinových oponentů proběhla jako nehody, infarkty nebo takzvané sebevraždy. I těmto jevům je třeba věnovat pozornost a být k nim a k oficiálním zprávám a závěrům velmi strážlivý a opatrný.

V závěru knihy pak Conquest vyčísluje počty obětí velkého teroru. Řádově podle něj šlo o miliony lidí. Jenom v roce 1937 a 1938 bylo zatčeno cca sedm milionů osob, z nichž byl cca milion popraven a asi dva miliony zemřely v táborech. Rozsah a dopad represí na sovětskou společnost byl nepochybně mimořádný. I když jsou tato čísla zpochybňována, nikdo by neměl napadat (podle mého názoru) brilantní analýzu systému, kterou Conquest nabízí.

Velký teror Roberta Conquesta by měl být základní pomůckou pro pochopení fungování komunistického represivního režimu. Mnohé z toho, co autor uvádí pro období let 1934–1938, přežilo a stalo se základem nejen pro sovětskou společnost po druhé světové válce. Konečně i československá zkušenost s procesy po únoru 1948 je evidentně budována na sovětských zkušenostech třicátých let.

Totalita má mnoho atributů a tváří. Náleží k nim útlak občanské společnosti, absence občanské odvahy, pošlapání základních lidských práv a destrukce humanity. Robert Conquest rozvádí své teze sice na modelu sovětské společnosti, ale v obecnějším smyslu odhaluje, precizně pojmenovává a definuje podstatu komunistických režimů ve 20. století.

◆ **Jan Kalous**